



*РАДЬКО П. Г., доктор історичних наук, професор
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка*

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО)

Сучасна динаміка державотворчих процесів в Україні свідчить, що цивілізаційний розвиток країни спрямований на побудову демократичного громадянського суспільства та утвердження її як рівноправного партнера європейської та світової спільноти. Важливим у цьому аспекті є звернення до досвіду функціонування державно-правових інститутів місцевого самоврядування на українських землях у різні історичні періоди і, зокрема, під час їх перебування у складі Великого Князівства Литовського і Руського. Актуальність даної теми посилюється й обґрунтованими перспективами балто-чорноморської геополітичної орієнтації України, необхідністю відтворення історичного контексту процесів литовсько-української інтеграції у політичній, економічній, місцево-регіональній і соціально-культурній сферах суспільного буття.

На сьогодні відомо, що у XIV–XV століттях Україна продовжувала залишатися не лише в орбіті, а й на вістрі загальноєвропейських подій. Визначальними причинами цих явищ виступали як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх належать постійні зусилля української нації зі збереження власної етнічності, культурної і релігійної ідентичності та утвердження державної незалежності, до зовнішніх – неминучість звернення до України основних політичних гравців Європи як до одного з визначальних геополітичних центрів світу та зони власних інтересів [3, с. 183].

Відомо, що територіальна цілісність руських князівств спершу зберігалася, і що важливіше, литовці не чинили тиску на християн і іноді навіть самі пропагували православну віру. Хоча наступники Міндовга повернулися до язичництва – офіційної релігії держави – багато литовців, особливо з-поміж синів Гедиміна, приймали християнство православного зразка. Мало того, протягом XIV – на початку XV століття язичницькі правителі Великого Князівства Литовського доклали чимало зусиль, відстоюючи у Константинополі заснування власної православної метрополії (яку отримали на короткий час) або перенесення резиденції митрополита київського та всієї Русі з Москви назад до Києва відтоді, як це місто потрапило під литовський контроль у 1360-х роках. Литовці не змінювали правової та суспільної



структури Київської Русі і навіть визнали руську мову (білоруський варіант кириличної церковнослов'янської) за офіційну мову Великого Князівства Литовського. Абсолютна більшість руських князів вітали таку литовську політику, оскільки їх цілком влаштовувала литовсько-руська держава, яка офіційно називалася Великим Князівством Литовським, Руським і Жемайтійським [4, с. 122].

Історія розвитку русько-український міст та місцевого самоврядування свідчить, що міста Київської Русі підкорялися литовським князям, не чинячи особливого опору. Головною причиною цього було прагнення звільнитися від ненависного татаро-монгольського гноблення, тим більше, що окупація литовцями українських земель здійснювалися під гаслом: «Ми старовини не зачіпаємо і новини не вводимо». Однак із цими твердженнями важко погодитися, якщо врахувати більш ніж столітнє панування на українських землях таких войовничих литовських князів, як Міндовг, Гедимін, його сина Ольгерда, який остаточно приєднав до Литви Волинь і Поділля [5, с. 33].

Створене без помітних завойовницьких зусиль Велике Князівство Литовське було державою, в якій титульний народ був лише представлений. Дослідниця Н. Яковенко акцентувала увагу на тому, що близько 90 % його населення склали русини, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину XV століття обраховувалося як 12:1 [8, с. 140]. На початку XV століття до складу Литовської держави входили території нинішньої Литви, Білорусії, більшої частини України та частини західних земель Російської Федерації (Смоленська, Калузька, Тульська й Орловська області). Історик права П. Захарченко зазначав, що близько 9/10 території князівства становили анексовані українські, білоруські та великоросійські території [1, с. 2].

Для розвитку традицій місцевого самоврядування істотне значення становив той факт, що виконавча влада поділялася між центральними (земськими і двірськими) місцевими урядами. Центральними були – маршалок земський і двірський (міністер двору), канцлер (начальник канцелярії великого князя та міністер закордонних справ) і підканцлер, підскарбій земський (міністер фінансових справ і двірський), гетьмани – земський, згодом великий (міністер війни і головний начальник війська) і двірський (згодом «польний») [7, с. 435]. Міська (обласна) адміністрація була добре організована і представлена в адміністративно-територіальних утвореннях намісниками князя (з XV століття вони мали титул воєвод) їхніми помічниками (тіунами або каштелянами) городничими, які були відповідальними за бойовий стан фортець, а також старостами та підстаростами у сільській місцевості [6, с. 102]. Адміністрація в сільській громаді була в руках старця-отамана, він з



«добрими людьми» розподіляв податки й провадив суд [7, с. 435].

Міста мали окремі органи управління, право на які підтверджувалося спеціальними грамотами. Міське управління очолювали війт, бурмистри, міська рада, причому перша посада була пожиттєва і знаходилася у віданні Великого князя. Війт, як правило, призначав міських радців, які щороку обирали виконавчого главу міста – бургомистра. Міська рада головню обиралася міщанами і виступала, таким чином, своєрідним урівноважувачим органом наказній владі – війту, радцям, бурмистрам. Загальноміськими справами займалися, також, народні збори – сеймики, віча і копи. Копні збори нерідко виконували судовинні функції, розглядаючи злочини проти міста та його громадян [3, с. 184].

Із входженням українських земель до складу Великого Князівства Литовського відбулися суттєві зміни у механізмі реалізації місцевого самоврядування. По-перше, державна влада сконцентрувалася в руках Великого литовського князя і була майже необмеженою. Місцеві князі виступали тільки дорадниками і виконавцями його волі. По-друге, Великий князь розпоряджався всіма військовими силами й матеріальними засобами держави. Землю міг одержати тільки той, хто виконував військові обов'язки. Саме таким методом Велике Князівство Литовське запроваджувало на українських землях феодальні відносини. По-третє, хоча українські землі і користувалися самоуправлінням, проте воно поширювалося тільки на господарські відносини, суд, релігію, але в жодному випадку не на державну адміністрацію. Саме в цих ділянках литовці «старовини не зачіпали, а новини не вводили». По-четверте, литовський князь Ольгерд усунув у головних українських центрах українських князів і замість них призначив намісниками своїх синів та родичів.

Починаючи з XIV століття і протягом наступних двох-трьох століть, більшість великих і значна кількість середніх міст України отримала магдебурзьке право. Як відомо, ідеться про сукупність юридичних норм, якими визначався становий і правничо-громадянський статус міщан часів середньовіччя. В основі магдебурзького права лежав збірник юридичних норм («Саксонське зеркало»), установлених спочатку в німецькому місті Магдебурзі. Згідно з ним «графські люди» (міщани) звільнялися від феодальних примусів, мали право вільно займатися ремеслом, торгівлею, сільським господарством, обирати свої органи місцевої влади – міську раду та голову міста, суд тощо, створювати професійні об'єднання [3, с. 184].

Одним із перших магдебурзьке право здобули Володимир-Волинський (близько 1324 року), Львів (1352 рік), Кам'янець (1374 рік), Берестя (1390 рік), згодом Київ (1494 рік) та інші міста Центральної та Східної України (Козилець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Полтава,



Чернігів та інші) [3, с. 184].

Природно, що магдебурзькі міста своїми засадами були спрямовані на захист прав і свобод кожного громадянина, всіляко сприяючи утвердженню в них суспільства типу громадянського. Цим самим магдебурзький статут став політико-правовим механізмом формування міського населення як особливого суспільного стану в державі, що важко переоцінити з погляду духовного та економічного розвитку загалом. Міщанство мало сприятливі обставини для розвитку вищої культури. Оборонні мури забезпечували населення від несподіваних нападів, які все траплялися поза містом. Промисел і торгівля давали добробут і засоби до вигідного життя. Самоуправа та незалежність міської громади вироблювали почуття відповідальності й сміливість поглядів. Серед великого скупчення людей легше зароджувалися нові думки, а чужосторонні гості привозили новини із цілого світу. У місті розвивалося товариське життя, з'являлися нові моди й нова обстановка, культивувався інтерес до письменства й мистецтва, – творилися вищі форми життя [3, с. 184].

Литовсько-Руська держава, будучи органічним продовженням державотворчих традицій Київської Русі, існувала понад 200 років. Дійсно, Велике Князівство Литовське зберегло і розвинуло багато руських традицій, зокрема, русько-українську ідею місцевого самоврядування. Вона, насамперед, була представлена концептом «старовини не рушити, новини не впроваджувати», інститутом старостатів, механізмом магдебурзького права. Русько-литовські традиції організації та інституціювання місцевого самоврядування, без сумніву, становлять важливий пізнавально-евристичний та практико-орієнтований потенціал для побудови сучасних стратегій сталого розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Захарченко П. Суспільно-політичний лад і право на землях Великого князівства Литовського : хроніка подій / П. Захарченко, І. Вікторов // Історія України. – 2002. – № 33–34. – С. 2–12.
2. Історія України : нове бачення : у 2 т. Т. 1 / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – 350 с.
3. Крисаченко В. Особливості державного та соціально-політичного устрою в Україні у XIV–XVII століттях / В. Крисаченко // Українознавство. – 2012. – № 4. – С. 183–189.
4. Магочій П.-Р. Україна : історія її земель та народів / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; карти П.-Р. Магочій ; покажчики Л. Ільченко ; наук. ред. С. Біленський ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Бадяка, 2012. – 794 с.



5. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1995. – 248 с.

6. Одінцова Г. С. Теорія та історія державного управління : навч. посіб. / Г. С. Одінцова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К. : «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 288 с.

7. Полонська-Василенко Н. Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби / Н. Полонська-Василенко // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т. 2 / Національна Академія наук України. – К. : Інститут Української археографії, 1995. – С. 431–442.

8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-є вид., переробл. та розш. – К. : Критика, 2002. – 584 с.